

ӘОЖ 81'1-027.21

А. С. Жұмабектен

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші: доценті С. Б. Бектемірова
e-mail: telda56@mail.ru

Этнолингвистика – антропоэлекттік ғылымдардың бастауы

Мақалада этнолингвистика ғылымының негізгі мәселелері қарастырылады. Мақала мақсаты – этнолингвистика ұғымын ғылыми тұрғыда зерттеп, қазіргі таңда ғылым аясында қандай рөл атқаратынын анықтау. Этнолингвистика этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың жаңа да дербес бір саласы болып табылады. Бұл ғылым аясында этнос, этнос әлемі, этнос болмысы, этнос тілі деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді. Этнолингвистиканың зерттеу объектісі – этностың ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын оның тіл байлығы арқылы қарастыру. Осы тұрғыда этнолингвистика идеясы әр қырынан және әр деңгейде қарастырылып келе жатқан ғалымдардың теориясына негізделеді. Атап айтқанда, шетел ғалымдары В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э. Сепир, т.б., орыс ғалымдарының Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлев, сондай-ақ Ә. Қайдаров, М. Копыленконың этнолингвистика ұғымына деген көзқарастарына қысқаша тоқталады.

Түйін сөздер: этнолингвистика, этнос, тіл.

А. С. Жумабектен

Этнолингвистика – начало антропоцентрической науки

В статье рассматриваются основные проблемы этнолингвистики, исследуется значение этнолингвистики с научной точки зрения, определяется ее роль в сфере науки на сегодняшний день. Этнолингвистика – новая отрасль лингвистики, которая зародилась в результате изучения этноса с помощью языка. В данной науке особое внимание уделяются понятиям, как этнос, мир этноса, бытие этноса, язык этноса. Объект исследования этнолингвистики – национальный образ этноса, своя натура через богатство языка. На этом основании рассматриваются теории ученых, которые изучают идею этнолингвистики с разных сторон и на разных уровнях. Вкратце описываются точки зрения о понятии этнолингвистики зарубежных ученых, как В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э. Сепир, русских ученых, как Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлев, а также А. Кайдаров, М. Копыленко.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнос, язык.

A. S. Zhumabekten

Ethnolinguistics is beginning of anthropocentric science

This article considers the main problems of ethnolinguistics. The research is aimed at the study of the significance of ethnolinguistics from the scientific point of view, to define its current role in the science. Ethnolinguistics is a new branch of linguistics which arose as a result of ethnos study by means of language. In this science the special attention is given to such concepts as ethnos, the ethnos world, ethnos being, ethnos language. Object of research of ethnolinguistics is to study national image of ethnos, the nature through richness of language. On this basis theories of scientists which study idea of ethnolinguistics from different sides and different levels are considered. The points of view about concept of ethnolinguistics of foreign scientists as W. von Humboldt, V. Vundt, G. Schuhardt, F. De Saussure, Baudouin de Courtene, E. Sepir and Russian scientists as N.I. Tolstoy, V.N. Toporov, V.V. Ivanov, A.F. Zhuravlev, A. Kaydarov, M. Kopylenko are described in brief.

Key words: ethnolinguistics, ethnicity and language.

Этнолингвистика – этнос дүниетанымын тек тіл феноменінің өзіндік мүмкіншіліктері арқылы зерттеуді мақсат ететін ғылым. Этнолингвистиканың зерттеу объектісі – этнос болмысын оның тілі арқылы танып білу, этностың ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын оның тіл

байлығы (тіл әлемі) арқылы қарастыру. Тіл ғылымы әлемінде ең алғаш шетел ғалымы А. Уорфтың идеясы негізінде этнография мен социология ғылымдарының аралығынан туындаған бұл ғылымның қазіргі ғылыми парадиг-

малардағы орны ерекше. Ол антропоэзектік ғылымдардың бастауы саналады.

Бұл ғылым аясында *этнос, этнос әлемі, этнос болмысы, этнос тілі* деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді. Бұл идея Э. Сепирдің тіл фактілерін этнос мәдениеті мен жеке тұлға тұрғысынан қарастыратын теориясымен сәйкес болғандықтан, ғылымда «Сепир-Уорф болжамы» деген атпен де белгілі болды. Алайда этнолингвистика идеясын әр қырынан және әр деңгейде қарастырып келе жатқан ғалымдардың қатарына В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ сияқты ғалымдарды жатқызуға болады. Олар о бастан-ақ этнолингвистиканың «Этнос пен этнос тілі» негізінде қалыптасқанын толық мойындаса да, олардың өзара қатыстылығы мен үйлесімін айқындауға келгенде бір жерден шыға алмай жүргендігі мәлім. Бұған себеп, этнолингвистиканы біресе мәдениет, біресе тарих пен әлеуметтік жағдай деп, оның шеңберін тарылтып, бүтіннің бөлшегі ретінде тануы ерекше көзге түседі. Мәселен, Ф. де Соссюр этнолингвистиканы этнос тарихы мен этнос тілі тарихының өзара әсерін зерттейтін ғылым ретінде танып, өз ойын «халықтың салт-дәстүрі оның тілінде көрініс табады, ал тіл керісінше, сол халықтың өзін қалыптастырады» деп тұжырым жасайды. Бұл пікірмен келісуге болады. Бірақ этнос тілінде көрініс табатын тек қана салт-дәстүр ғана емес екенін естен шығармау керек. Сол сияқты, этнолингвистиканы «көне дүниені» зерттеуші ғылым деп танып, байырғы қазақ тілінен, жергілікті тіл ерекшеліктерінен іздейді. Бұл пікірді жақтаушылар қатарына орыс ғалымдарынан Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлевтерді жатқызуға болады. Сонымен қатар, Э.Сепир де этнолингвистиканы этнография, мифология, салт-дәстүр ұғымдарымен шендестіріп, тіл әлемін тілдің символдық қызметімен шектеп көрсеткісі келеді. АҚШ-та қалыптаса бастаған көзқарас бойынша, «этносты» «Адам» деген ұғыммен алмастыру арқылы этнолингвистиканың баламасы ретінде антропология терминін қолдану үрдісі байқалып отыр. Ал саясатта этнолингвистика – қоғамдағы этнос тілінің жағдайын білдіреді. Осы орайда, этнолингвистиканың барлық тілдерге қатысты әмбебап ғылым ретінде толық қалыптасып, дами түсуіне кейінгі кездерде түркі тілдері негізінде көбейе бастаған ізденістер мен зерттеулердің көп екендігін ескерген жөн.

Ә. Қайдар этнолингвистика ұғымын екі объектінің – этнос пен оның тілінің ортасынан

туындаған ғылым саласы дей отырып, «этнос» атты күрделі ұғымды этнолингвистика мақсатына орай «этнос болмысы», ал тілдің орнына «тіл әлемі» деген термин-ұғымдарды қолдануды жөн көреді. Ә. Қайдар «этнос болмысы» терминіне мынадай түсініктеме береді: «Этнос болмысы – этностың сонау бала кезеңінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өміртіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы», ал «Тіл әлемі – этнос болмысына қатысты мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [1, 20]. Автор этностың шыннайы болмысын басқа (этнология, этнография, мифология, археология, антропология т.б.) ғылымдар дәл этнолингвистикадай айқындай алмайды дейді. Міне, осынау бай тіл қазынасын этнос болмысы тұрғысынан толық меңгеру, оның терең мағына-мазмұнына бойлай еніп, оны жан-жақты зерттеу этнолингвистиканың ең басты міндет-мақсаты болмақшы.

Бүгінгі таңда қазақ этнолингвистикасы ғылыми негізі қалыптаса бастаған, жан-жақты ізденіс нәтижесінде өзіндік ерекшелігі мен үрдісі айқындалып келе жатқан, дербес ғылым саласы ретінде танылып отыр. Қазақ этнолингвистикасына қатысты мәселелермен шұғылданушылар үшін М.М. Копыленконың «Этнолингвистика негіздері» [2] еңбегінің берері мол.

Зерттеу еңбекте проф. М.М. Копыленко: «Этностың тұрмыс-тіршілігі, қазіргі болмысы мен тарихы, оның материалдық және рухани мәдениетінің тілдік көріністері айқындалады және жете зерттеледі», – деп анықтайды [2, 19]. Этнолингвистиканың зерттеу арналарына:

1. Баламалар;

2. Тұрақты теңеулер;

3. Фразеологизмдер;

4. Мақал-мәтелдер;

5. Жұмбақтар;

6. Халық ауыз әдебиет үлгілері жатады. Тіл білімінде бұларды *этнолингвизмдер* деп атайды.

Баламалар – негізгі атауларды бейнелі түрде суреттеп беруден туындаған бірліктерді айтамыз. *Қара алтын – көмір, сары алтын – бидай, теледидар – көгілдір экран.* Жасанды баламалар – әдет ғұрыпқа байланысты эфемистік баламалар – тура атамаудан қалыптасады. Мысалы, *қасқыр – ит құлақ.*

Тұрақты теңеулер – танымдық мақсатта туған, тұрақталған тіркестер, көбінесе адам іс-әрекетін, сын-сымбатын тағы басқа қасиеттерін сипаттайды. Мысалы, *иттің құртындай.*

Фразеологизмдер – шошқа тағалау, түйе үстінен сирақ ұйту.

Мақал-мәтелдер – кез келген мақал халық өмірінен алынған. Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер.

Жұмбақтар – ұлт танымына байланысты. Әр бір жұмбақтың астарында этностық таным ретінде ғана айқындап түсіндіруге болатын шешімдер жатады. Айдалада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отау.

Ауыз әдебиет үлгілері – тіл әлемінде ең бір ауқымды да информациялық байлыққа жатады. Құрамы: 1. Авторы белгілі ақыл-нақыл сөздер, 2. салт-дәстүрге қатысты деректер. 3. той-томалаққа байланысты ресми салтанат үлгілері. 4. Көріпкел, сәуегейлікке қатысты әңгімелер, 5. Әзіл-ысқақ, тұрмыстық жеңіл жанр үлгілері жатады. Міне, жоғарыда аталғандардың барлығы да халықтың рухани, мәдени өмірінен деректер беретін этнолингвизмдер қатарына жатады.

Қазақ этнолингвистикасының қалыптасу, даму үрдісінен өзіне тән кейбір ерекшеліктерді байқауға болады. Қазақ тілі ғылымында қазақ этносын оның тілі арқылы танып-білу мақсатымен бұдан 15-20 жыл бұрын басталған ізденіс барысында іргетасы қаланған. Қазақ этнолингвистикасы - бүгінде мақсат-мүддесі, бағыт-бағдары айқындалған, зерттеу әдіс-тәсілдері қалыптасқан әрі өзіндік ерекшеліктері бар ғылым саласы. Сол себепті этнолингвистика ғылымы танымдық ғылымдардың бастауы бола алады. Оған байланысты мынадай тұжырым-дама жасауға болады:

1. Этнолингвистика әр этностың ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның тіл байлығы, яғни тіл әлемі арқылы ғана жан-жақты тани алады.

2. Этнолингвистикалық зерттеулердің ерекшелігі – сөздіктерге ене бермейтін бейнелі де көркем, көне де байырғы сөз өрнектері мен айтуға тыйым салынған «ұят» сөздерді де қамтуында.

4. Этнолингвистикасының тағы бір қағидасы – лексикалық байлықтың мазмұнын этнос таным тұрғысынан ашу болып табылады. Сонымен қатар этнос болмысына қатысты деректерді бейнелі түрде көркемдеу жатады.

5. Этнолингвистиканың екінші ұстанатын қағидасы - жүйелілік. Мұны этнолингвистика-

лық зерттеулерде бірізділікпен қолдану әдіс-тәсілдерінің бірі және ең тиімді тетігі деп санаған жөн. Тіл әлемін этнолингвистикалық тұрғыдан жүйелі, сатылы принцип бойынша қарастыру тиімді. Этнолингвистикалық деректердің мағынасын жинау барысында індеттеу әдісін қолдану басшылыққа алынады. Мәселен, қазақ тілі дене мүшелері мен ішкі ағзаға байланысты 500 аса атау бар. Бір ғана көзге байланысты атау 100 асады: *ботагөз, қарақат көз, құралай көз, сиыр көз, тана көз, жапалақ көз, жылан көз, қара көз, көк көз, қызыл көз, айран көз, бітік көз, былшық көз, бит көз, жұмық көз, ақ көз, аңқиған көз, жәудір көз, мөлдір көз, тостаған көз, құмай көз, отты көз* т.б.

Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің арақатынасы ерекше де маңызды. Бұлай дегенде біз кез-келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетінін тіл арқылы ұжым мүшелерінің санасында қалыптасқан ортақ психикалық заңдылықтардың көрінуін түсінеміз. Ол ұлттың пайда болуымен байланысты тілдік, кәсіптік-шаруашылық, территориялық тұтастықтар секілді психикалық тұтастықтардың қалыптасуымен байланысты. Дегенмен, ұлттың тарихын философиялық тұрғыдан зерттеген ғалымдар халықтардың жеке ұлттық ерекшелігін жоғары бағалай отырып, кез-келген ұлттың мәдениеті жалпы адамзаттық мәдениеттің ерекше бір түрі, бөлігі деп қарайды және соның көрінісін сипаттайтын тілдің ерекшелігі ретінде сөздің ішкі формасына басты мән береді. Осыған байланысты ғалым Ж. Манкеева: Сөз заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі. Яғни, тіл кез-келген жеке заттарды бейнелегенде, сол тілде сөйлеушіге оны қоршаған дүниенің есігін ашады, суретін салады. Мұның мәдениетке қатысты ұлттық атауларға да тікелей қатысы бар» [3, 96], – дейді.

Әр халықтың тіліне тән этнолингвистикалық бірліктер сол халықтың өмірінің жиынтығын, ұзақ уақыт бойында қалыптасқан оның дүниетанымын, әдет-ғұрпын, арманын, мүддесін, рухани өмірін көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Қайдаров Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004. – 652 б.
- 2 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. - Алматы, 1997. – 178 с.
- 3 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.

References

- 1 Kaydarov A. Haluk danalygy. – Almaty, 2004. – 652 b.
- 2 Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki. - Almaty, 1997. – 178 s.
- 3 Mankeeva Zh. Mädeni leksikanun җlttyk sipaty. – Almaty: Fylym, 1997. – 272 b.